

Odpowiedzialność stron umowy kupna-sprzedaży z tytułu *vitia animi*

Liability of the parties of a purchase and sale contract for vitia animi

Streszczenie: Artykuł poświęcony jest odpowiedzialności stron umowy kupna-sprzedaży z tytułu *vitia animi* niewolnika będącego przedmiotem tego kontraktu. *Actio redhibitoria*, której poświęcony został pierwszy tytuł 21. księgi *Digestów Justyniańskich*, stosowana była przede wszystkim w przypadku chorób i wad cielesnych kupionego niewolnika. Prawnicy okresu klasycznego zwrócili jednak uwagę na fakt, że niewolnicy mogli być dotknięci również *vitia animi*, czyli różnego rodzaju defektami psychicznymi. Należały do nich przede wszystkim: skłonność do zbiegostwa i włóczęgostwa, popełnienie przez niewolnika przestępstwa, za którym szła odpowiedzialność noksalna jego właściciela, oraz występku zagrożonego karą śmierci, skazanie niewolnika na walkę na arenie z dzikimi zwierzętami, jego skłonności samobójcze oraz inklinacje do popełniania kradzieży. Rozszerzeniem katalogu *vitia*, będących podstawą odpowiedzialności sprzedawcy, zainteresowani byli szczególnie nabywcy. Stopniowe uwzględnienie w klauzulach gwarancyjnych dodawanych do umowy kupna-sprzedaży również *vitia animi*, których często nie sposób było dostrzec nawet przy dokładnym zapoznaniu się z towarem, pozwoliło niewątpliwie zmniejszyć ryzyko nabywcy związane z każdą taką transakcją.

Słowa kluczowe: *emptio venditio, vitia animi, edictum de macipiis vendundis, ectio empti, actio redhibitoria.*

Abstract: The article focuses on the liability of the parties of a purchase and sale contract for *vitia animi* of a slave, being a subject of the contract. *Actio redhibitoria*, which the 21st title of the Digest is devoted to, was generally applied in cases of maladies and physical defects of the latter. However, classical jurists pointed out that slaves could also have been affected by *vitia animi*, i.e. various sorts of mental disorders. Among the most frequent ones were proneness to runaway or vagrancy, committing a delict followed by noxal liability of his owner, committing a capital crime, condemnation to fighting wild beasts, suicidal tendencies, and inclination for thefts. An expansion of the *vitia*'s catalogue leading to the seller's liability lied in a special interest of the buyers. Gradual appreciation of *vitia animi*, which were often impossible to be discerned even in case of thorough examination of the goods, within warranty clauses added to the purchase and sale contract, unquestionably enabled to reduce the risk of the buyer, naturally associated with every transaction of this kind.

Keywords: *emptio-venditio, vitia animi, edictum de macipiis vendundis, ectio empti, actio redhibitoria.*

Wstęp

Niewolnicy, będący z punktu widzenia prawa rzymskiego rzeczami¹, stanowili częsty przedmiot konsensualnej umowy kupna-sprzedaży². W Rzymie przyjęto koncepcję Arystotelesa, zgodnie z którą niewolników traktowano jako mówiące narzędzia³. Marek Terencjusz Warron pisze bowiem (*O gospodarstwie wiejskim* 1,17,1):

*Nunc dicam agri quibus rebus colantur. Quas res alii dividunt in duas partes, in homines et adminicula hominum, sine quibus rebus colere non possunt; alii in trespartes, instrumenti genus vocale et semivocale et mutum, vocale, in quo sunt servi, semivocale, in quo sunt boves, mutum, in quo sunt plaustra*⁴.

„Teraz powiem o tych rzeczach, dzięki którym uprawiane są pola. Niektórzy dzielą je na dwie grupy: na niewolników i pomocników niewolników, bez których nie można uprawiać roli. Inni dzielą je na trzy grupy: narzędzia mówiące, wydające dźwięki nieartykułowane i nieme; [narzędzia] mówiące, wśród których są niewolnicy, [narzędzia] wydające dźwięki nieartykułowane, wśród których są woły, [narzędzia] nieme, wśród których są wozy”⁵.

Niewolników sprzedawano na licznych targowiskach znajdujących się w Rzymie⁶. Główne z nich znajdowały się na *Campus Martius*⁷. Gorszych jakościowo zbywano w okolicach świątyni Kastora⁸. Kobiety będące niewolnicami oferowano do sprzedaży nieopodal świątyni Wenus i na *Via Sacra*⁹.

¹ Szerzej na temat statusu prawnego niewolników w Rzymie, zob. W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1908.

² Szerzej na temat tej umowy, zob. R. Zimmermann, *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, s. 230-336.

³ Zob. Arystoteles, *Etyka Nikomachejska* 8,11,6 (1161b1-4): ὠφελῆται μὲν γὰρ πάντα ταῦτα ὑπὸ τῶν χρωμένων, φιλία δ' οὐκ ἔστι πρὸς τὰ ἄψυχα οὐδὲ δίκαιον. Ἄλλ' οὐδὲ πρὸς ἵππον ἢ βοῦν, οὐδὲ πρὸς δοῦλον ἢ δοῦλος. Οὐδὲν γὰρ κοινόν ἐστιν· ὁ γὰρ δοῦλος ἐμψυχον ὄργανον, τὸ δ' ὄργανον ἄψυχος δοῦλος. – „Bo choć wszystko to jest pomocą dla kogoś, kto tego używa, niemożliwa jest jednak zarówno przyjaźń, jak i sprawiedliwość w stosunku do rzeczy nieożywionych. A tak samo w stosunku do konia czy wołu i w stosunku do niewolnika jako takiego. Nie ma bowiem nic, co by było wspólne, niewolnik jest mówiącym narzędziem, a narzędzie nieożywionym niewolnikiem” (Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, przeł. D. Gromska, Warszawa 2007).

⁴ Szerzej, zob. G. Perl, *Zu Varros „instrumentum vocale”*, „Klio” 1977, vol. 59/2, s. 423-429.

⁵ Przekład autora.

⁶ Zob. Varro, *De re rustica* 5,146. Szerzej na temat handlu niewolnikami, zob. É. von Jakab, „Paeddicere” und „cavere” beim Marktkauf. *Sachmängel im griechischen und römischen Recht*, München 1997, s. 3-49; F. Kudlien, *Empticius servus. Bemerkungen zum antiken Sklavenmarkt*, „Historia” 1986, vol. 35, s. 240-256; K. Chodań, *Sprzedaż niewolników w świetle edyktu „De mancipiis vendundis”*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 3063, „Prawo. Studia Historycznoprawne” 2008, t. CCCV, s. 25-34.

⁷ Zob. Liwiusz 3,10,1; 22,33,1; 45,42,12.

⁸ Seneka, *Dialogi* 2,13,4. Zob. też Plaut, *Wołek zbożowy*, w. 481. *Aedes Castoris* była jedną z najstarszych świątyń w Rzymie. Znajdowała się w południowo-wschodniej części *Forum Romanum*. Dedykowano ją Kastorowi i Polluksowi w dowód wdzięczności za zwycięstwo w bitwie nad jeziorem Regillus w 493 r. p.n.e. Zob. *Encyclopedia of the History of Classical Archaeology*, ed. N. Thomson de Grummond, London 1996, s. 1079.

⁹ Zob. Marcialis 2,63,2; Plaut, *Wołek zbożowy*, w. 488.

Zupełnie inaczej handlowano niewolnikami uznawanymi za towar szczególnie luksusowy: atrakcyjnymi fizycznie, dobrze urodzonymi, o wysokich kwalifikacjach czy urodziwymi. Tych sprzedawano w specjalnych pomieszczeniach, które porównać można do dzisiejszych ekskluzywnych butików¹⁰. Istniał także w Rzymie swoisty targ osobliwości, na którym można było nabyć niewolników ułomnych fizycznie, szkaradnych czy karłowatych¹¹.

Ulpian pisze, że przy okazji cenzusu właściciel powinien podać narodowość, wiek i wykształcenie niewolników¹². Można zatem przyjąć, że czynniki te miały duży wpływ na ich cenę¹³. Decydowały o niej jednak przede wszystkim cechy fizyczne niewolnika: siła, muskulatura i stan zdrowia. Wpływały na nią także cechy mentalne: charakter, posiadane przez *servi* talenty czy praktyczne umiejętności¹⁴. Przy niektórych transakcjach mogły wręcz mieć one znaczenie decydujące¹⁵.

1. *Edictum de macipiis vendundis*

Zasady odpowiedzialności sprzedawcy za wady towaru określono w dwóch edyktach edylów kurulnych¹⁶. Pierwszym był edykt *de macipiis vendundis*, wydany

¹⁰ Marcjalis 9,59,3-6:

„W Septach, gdzie Rzym swe skarby wystawia na pokaz,
Mamurra długo krąży, wprost nie spuszcza z oka,
Ładnych chłopców, wszelako nie o tych mu idzie,
Których łatwo z ulicy każdy może widzieć,
Lecz tych w głębi, za ścianką podestu ukrytych,
Niedostępnych dla oka gapiów pospolitych”.

Marcjalis, *Epigramy*, przeł. S. Kołodziejczyk, Warszawa 1988.

¹¹ Plutarch, *O wścibstwie* 10: „Tak w Rzymie trafiają się ludzie, którzy lekceważą sobie malowidła, posągi, a nawet, na Zeusa, wystawionych na sprzedaż urodziwych chłopców i kobiety, a spieszą na targ osobliwości, przyglądając się osobnikom beznogim, krótkorekim, mającym troje oczu lub strusią głowę, i dopytując się, czy się gdzie nie urodziła:

Dwoista postać, dziwoląga tworząc kształt. Ale jeśli by ktoś te osoby ciągle przyprowadzał do takich widoków, rychło by spowodowały one przesyt i mdłości” (Moralia. Wybór, t. 1, tłum. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1977).

¹² D. 50,15,4,5: 5. *In servis deferendis observandum est, ut et nationes eorum et aetates et officia et artificia specialiter deferantur.* – 5. „Jeśli chodzi o zgłaszanie niewolników do spisu majątku, należy pamiętać, aby zgłosić odrębnie dla każdego z nich: nację, wiek, rodzaj służby, <którą pełni> oraz posiadane umiejętności”. Wszystkie przekłady Digestów pochodzą z *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, t. 4 (ks. 20-27), red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman *et al.*, Kraków 2014; t. 7.2, Kraków 2017.

¹³ Zob. É. von Jakab, *op. cit.*, s. 7-10.

¹⁴ Literaturę dotyczącą tej kwestii podaje É. von Jakab, *op. cit.*, s. 8, przyp. 34.

¹⁵ Swetoniusz w dziele *O gramatykach i retorach* 3 pisze, że gramatyka Lutacjusza Dafnisa sprzedano za 700 000 sesterców.

¹⁶ Materiał źródłowy dotyczący tej problematyki zawarty jest głównie w pierwszym rozdziale 21. księgi *Digestów Justyniańskich* (D. 21,1,1-65), zatytułowanym *De aedilicio edicto et redhibitione et quanti minoris* (*O edyktie edylów kurulnych i o skardze o rozwiązanie kontraktu-kupna sprzedaży oraz o skardze o obniżenie ceny z powodu wad fizycznych sprzedanej rzeczy*). Znalazły się w nim fragmenty

na przełomie III i II w. p.n.e., drugim *de iumentis vendundis*, którego daty powstania nie znamy¹⁷.

Pierwszy z wymienionych edyktów stanowił:

D. 21,1,1 *Ulpianus libro primo ad edictum aedilium curulium: 1. Aiunt aediles: qui mancipia vendunt certiores faciant emptores, quid morbi vitiiue cuique sit, quis fugitivus errove sit noxave solutus non sit: eademque omnia, cum ea mancipia venibunt, palam recte pronuntianto, quodsi mancipium adversus ea venisset, sive adversus quod dictum promissumve fuerit cum veniret, fuisset, quod eius praestari oportere dicitur: emptori omnibusque ad quos ea res pertinet iudicium dabimus, ut id mancipium redhibeatur. si quid autem post venditionem traditionemque deterius emptoris opera familiae procuratorisve eius factum erit, sive quid ex eo post venditionem natum adquisitum fuerit, et si quid aliud in venditione ei accesserit, sive quid ex ea re fructus pervenerit ad emptorem, ut ea omnia restituat. item si quas accessiones ipse praestiterit, ut recipiat. item si quod mancipium capitalem fraudem admiserit, mortis consciscendae sibi causa quid fecerit, inve harenam depugnandi causa ad bestias intromissus fuerit, ea omnia in venditione pronuntianto: ex his enim causis iudicium dabimus. hoc amplius si quis adversus ea sciens dolo malo vendidisse dicitur, iudicium dabimus.*

„ULPIANUS w księdze pierwszej *Komentarza do edyktu edylów kurulnych*: 1. Edylo- wie stanowią: «Ci, którzy sprzedają niewolników, powinni powiadomić kupujących, jakie choroby czy wady ma każdy z nich, który z nich ma skłonność do uciezek albo jest włączyć lub czy nie został zwolniony z odpowiedzialności z tytułu popełnienia bezprawnego czynu powodującego szkodę. I wszystko to mają oni, a gdy sprzedają tych, niewolników, oznajmić publicznie i zgodnie ze stanem faktycznym. Gdyby zaś sprzedano niewolnika z naruszeniem powyższych zasad, albo gdyby jego stan nie zgadzał się z tym, co oświadczone albo przyrzeczone przy sprzedaży, udzielimy kupującemu i wszystkim, których ta sprawa dotyczy, skargi w tym zakresie, w którym przyjmuje się odpowiedzialność sprzedawcy, tak aby ten niewolnik mógł zostać zwrócony»”.

Obowiązkiem sprzedawcy było zatem poinformowanie kupującego o chorobach i wadach niewolnika. Służyła do tego specjalna tabliczka, na której wymieniane były *morbi et vitia*. Pisze o tym Aulus Gellius (*Noce attyckie* 4,2,1):

prac 11 jurystów, przede wszystkim komentarze do edyktu edylów kurulnych autorstwa Gaiusa, Ulpiana i Paulusa.

¹⁷ Szerzej zob. H. Vincent, *Le droit des édiles. Étude historique et économique des prescriptions édiliciennes sur la vente et la garantie*, Paris 1922; G. Impallomeni, *L'editto degli edili curuli*, Padova 1955; L. Manna, *Actio redhibitoria e responsabilità per i vizi della cosa nell'editto de mancipiis vendundis*, Milano 1994; E. Chevreau, *L'édit des édiles curules: un droit des marchés avant la lettre?*, [w:] *Agoranomes et édiles. Institutions des marchés antiques*, textes réunis par L. Capdetrey, C. Hasenohr, Paris 2012, s. 223-233; D. Donadio, *Responsabilità del venditore per i vizi della 'res empti': a proposito di D. 19.1.13.1 (Ulp. 32 ad ed.)*, „Index” 2005, vol. 33, s. 481-511.

In edicto aedilium curulium, qua parte de mancipiis vendundis cautum est, scriptum sic fuit: Titulus servorum singulorum scriptus sit curato ita ut intellegi recte possit quid morbi vitiive cuique sit, quis fugitivus errove sit noxave solutus non sit.

„W edykcie edylów kurulnych, w części, gdzie uregulowano sprzedaż niewolników, tak było napisane: «Niech zostanie dopilnowane, aby dla każdego niewolnika została napisana tabliczka tak, żeby łatwo można było zrozumieć, na jaką który cierpi chorobę lub przypadłość, który jest zbiegiem lub włóczęgą albo nie został uwolniony od odpowiedzialności noksalnej»¹⁸.

Jeśli sprzedawca nie chciał udzielić kupującemu gwarancji co do sprzedawanego niewolnika, zakładał mu na głowę czapkę (*pilleus*)¹⁹. Dzięki temu zwyczajowi potencjalny nabywca miał świadomość, że taki *servus* może posiadać jakieś wady i, kupując go, nie będzie mógł skorzystać z ochrony prawnej. Transakcja taka zawierana była zatem na ryzyko kupującego, który po obejrzeniu niewolnika mógł zawrzeć umowę, jednak bez stypulacji gwarancyjnej.

Ulpian podaje, że *venditor* winien także podać, jakiej narodowości jest sprzedawany *servus*.

D. 21,1,31,21: *Qui mancipia vendunt, nationem cuiusque in venditione pronuntiare debent: plerumque enim natio servi aut provocat aut deterret emptorem: idcirco interest nostra scire nationem: praesumptum etenim est quosdam servos bonos esse, quia natione sunt non infamata, quosdam malos videri, quia ea natione sunt, quae magis infamis est. Quod si de natione ita pronuntiatum non erit, iudicium emptori omnibusque ad quos ea res pertinebit.*

„Ci, którzy sprzedają niewolników, powinni poinformować w momencie sprzedaży, jaka jest narodowość każdego z nich. Często bowiem pochodzenie niewolnika albo zachęca, albo odstrasza kupca. Dlatego ma dla nas znaczenie wiedza o <jego> przynależności etnicznej. Zakłada się bowiem, że niektórzy niewolnicy są dobrzy, ponieważ należą do zbiorowości etnicznej, która cieszy się dobrą opinią. Inni zaś uważani są za

¹⁸ Przekład A. Tarwacka, *Czym się różni choroba od przypadłości; a także jakie znaczenie miały te słowa w edykcie edylów; oraz czy eunuch i bezpłodna kobieta podlegają zwrotowi; różne opinie na ten temat – Aulus Gellius, ‘Noce attyckie’ 4,2. Tekst – tłumaczenie – komentarz, „Zeszyty Prawnicze” 2013, vol. 13/1, s. 227.*

¹⁹ O zwyczaju tym pisze Aulus Gellius, *Noce attyckie* 6,4: *1. Pilleatos servos venum solitos ire, quorum nomine venditor nihil praestaret, Caelius Sabinus iurisperitus scriptum reliquit. 2. Cuius rei causam esse ait, quod eiusmodi condicionis mancipia insignia esse in vendundo deberent, ut emptores errare et capi non possent, neque lex vendundi opperienda esset, sed oculis iam praeciperent, quodnam esset mancipiorum genus. – „1. Jurysta Caelius Sabinus napisał, że w czapkach sprzedawano zwykle niewolników, za których zbywca nie udzielał gwarancji. 2. Stwierdził, że przyczyną tego jest fakt, iż niewolnicy tego rodzaju powinni być oznaczeni przy sprzedaży, żeby nabywcy nie mogli się pomylić i dać się podejść, i żeby nie trzeba było czekać na umowę sprzedaży, ale żeby już naocznie mogli stwierdzić, jaki to rodzaj niewolników” (A. Tarwacka, *O jakich niewolnikach i z jakiego powodu jurysta Caelius Sabinus napisał, że zwykło się ich sprzedawać w czapkach; oraz jacy niewolnicy byli zgodnie ze zwyczajem przodków sprzedawani pod koroną; także co oznacza samo „pod koroną” – Aulus Gellius, ‘Noce attyckie’ 6,4. Tekst – tłumaczenie – komentarz, „Zeszyty Prawnicze” 2013, vol. 13/2, s. 219).**

złych, gdyż wywodzą się z ludu, który ma raczej złą sławę. Jeśli zaś pochodzenie niewolnika nie zostało w tych okolicznościach podane, nabywcy oraz wszystkim, którzy będą mieć w tym interes prawny, udziela się skargi, dzięki której kupujący może zwrócić niewolnika”.

Przepisy zawarte w edykcie edylów kurulnych dotyczyły początkowo jedynie umów zawieranych na targowiskach, które objęte były jurysdykcją edylów. Stopniowo zaczęto je stosować także w Italii. Potwierdzeniem stosowania norm przewidzianych w edykcie edylów kurulnych jest m.in. 43. tabliczka z odnalezionego w Puteoli archiwum Sulpicjuszy z I w.²⁰, datowana na 18 sierpnia 38 r.²¹:

TP Sulp. 43: TPSulp. 43: *[solutum] esse fugit[i]vom [err]onem non esse [et] cetera ex edicto aed. cur. [q]uae huiusque an[n]i scripta conprehensaque sun[t] recte prae-star[et] d]uplam [p]pecuniam ex form[ula] ita [u]ti [ad]s[o]let recte [dar]i stipul. [e]st T. Vestorius Arpocra mi[n]or [spo]pondit T. Vestorius Phoenix. Actum Puteol XII k. Se[p]t. Se[r. A]sin[io] Sex. Nonio cos.*

„[...] że nie idzie za nim odpowiedzialność noksalna, że nie jest zbiegiem ani włączeniem i pozostałe sprawy z edyktu edylów kurulnych, które w tym roku zapisano i zawarto, prawidłowo zagwarantować i dwukrotną kwotę pieniężną z formuły, jak to jest w zwyczaju, dać przyrzekł T. Vestoriusowi Arpokrze młodszemu stypulacyjnie T. Vestorius Phoenix. Zawarto w Puteoli 12 dni przed kalendami wrześniowymi za konsulat Serviusa Asinius i Sextusa Noniusa”²².

Z tabliczki wynika, iż sprzedawca T. Vestorius Phoenix udzielił stypulacyjnie gwarancji²³ nabywcy T. Vestoriusowi Arpokrze młodszemu, że za sprzedawanym niewolnikiem nie idzie odpowiedzialność noksalna, że nie jest zbiegiem ani włączeniem, oraz gwarancji odnośnie do pozostałych kwestii z edyktu edylów kurulnych, które w tym roku zapisano i zawarto, a także zapłacić dwukrotną kwotę pieniężną z formuły, jak to jest w zwyczaju. Tabliczka nie zachowała się, niestety, w całości. W brakującym tekście wymieniono zapewne choroby i wady niewolnika.

Gwarancje takie odnajdujemy także na dwóch tabliczkach ze zbioru określonego jako *Tabulae Herculanenses*, pochodzącego również z I w.²⁴ O rozpowszechnionej praktyce udzielania gwarancji dotyczących wad towaru świadczą również inne źródła epigraficzne, pochodzące z różnych regionów imperium i okresów

²⁰ Na temat archiwum Sulpicjuszy, zob. G. Camodeca, *L'archivio puteolano dei Sulpicii*, cz. 1, Napoli 1992, s. 3-22; J. Urbanik, *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1999, t. 51, z. 1-2, s. 51-74.

²¹ Zob. G. Camodeca, *op. cit.*, s. 141-155; R. Ortu, *'Aiunt aediles...': Dichiarazioni del venditore e vizi della cosa venduta nell'editto 'de mancipiis emundis vendundis'*, Torino 2008, s. 90-92.

²² Przekład A. Tarwacka, *Obrócić prawo w żart. Instytucje prawne w zbiorze dowcipów „Philogelos”*, Warszawa 2016, s. 129-130.

²³ Treść stypulacji zrekonstruował G. Camodeca, *op. cit.*, s. 150.

²⁴ Zob. TH 60 i 62 (omawia je G. Camodeca, *Tabulae Herculanenses. Edizione e commento*, Roma 2017, cz. 2, rozdz. 10, *Le emptiones di schiavi*, s. 169-186).

historycznych: Londynu²⁵ (I w.) czy z Dacji²⁶ (II w.). Ponadto znajdujemy je na papyrusach z Pamfilii²⁷, Egiptu²⁸ i Fenicji²⁹ (II-IV w.), jak również w jednym z dokumentów z archiwum Dioskorosa z VI w.³⁰

2. *Morbus i vitium*

Prawnicy okresu klasycznego rozróżniali dwa pojęcia: *morbus* i *vitium*. Domicjusz Ulpian prezentuje definicję Sabinusa:

D. 21,1,7-8: 7. *Sed sciendum est morbum apud Sabinum sic definitum esse habitum cuiusque corporis contra naturam, qui usum eius ad id facit deteriolem, cuius causa natura nobis eius corporis sanitatem dedit: id autem alias in toto corpore, alias in parte accidere (namque totius corporis morbus est puta φθίσις febris, partis veluti caecitas, licet homo itaque natus sit): vitiumque a morbo multum differre, ut puta si quis balbus sit, nam hunc vitiosum magis esse quam morbosum. Ego puto aediles tollendae dubitationis gratia bis κατὰ τοῦ αὐτοῦ idem dixisse, ne qua dubitatio supereset. 8. Proinde si quid tale fuerit vitii sive morbi, quod usum ministeriumque hominis impediatur, id dabit redhibitioni locum, dummodo meminerimus non utique quodlibet quam levissimum efficere, ut morbosus vitiosusve habeatur.*

„Należy jednak wiedzieć, że u Sabinusa choroba została zdefiniowana jako czyjś stan fizyczny niezgodny z naturą, w którym sprawność ciała jest na tyle ograniczona, iż nie może ono wykonywać tych czynności, do których z natury potrzebne jest zdrowe ciało. Choroba może dotyczyć bądź całego ciała, bądź jego części (chorobami całego ciała są na przykład gruźlica i febra, chorobą części ciała – ślepotą, nawet jeśli człowiek się z nią urodził). Wada wyraźnie różni się od choroby. Na przykład jąkanie się jest bardziej wadą niż chorobą. Oczywiście uważam, że edylowie celem usunięcia niepewności dwa razy wyrazili to samo w tej samej kwestii, by nie było już żadnych wątpliwości. 8. Dlatego, gdyby w wyniku wady czy choroby wystąpiło coś takiego, co wpływa ujemnie na użyteczność i pracę niewolnika, da to podstawę do <jego> zwrotu, bylebyśmy tylko pamiętali, że nie w każdym przypadku dowolna mała istotna okoliczność powoduje, że uznaje się go za chorego lub posiadającego wady”.

²⁵ Zob. R.S.O. Tomlin, *The Girl in Question. A New Text from Roman London*, „Britannia” 2003, vol. 34, s. 41-51.

²⁶ Zob. FIRA III nr 87-89. Por. E. Pólay, *Verträge auf Wachstafeln aus dem römischen Dakien*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung” 1982, vol. II.14, s. 509-523; É. von Jakab, *op. cit.*, s. 166 i n.; T. Sambrian, *La mancipatio nei tritici della Transilvania*, „Diritto @ Storia” 2005, vol. 4, <http://www.dirittoestoria.it/4/Tradizione-Romana/Sambrian-Mancipatio-tritici-Transilvania.htm> [dostęp 25.11.2019].

²⁷ Zob. P. Turner 22; BGU III 887.

²⁸ Zob. SB III 6016; SB V 8007; P. Abinn. 64.

²⁹ Zob. BGU I 316.

³⁰ Por. J. Urbanik, *P. Cairo Masp. I 67120 recto and the Liability for Latent Defects in the Late Antique Slave Sales: or Back to 'Epaphe'*, „Journal of Juristic Papyrology” 2012, vol. 50, s. 219-247.

W szesnastym tytule 50. ks. *Digestów Justyniańskich* umieszczono także objaśnienie tych terminów dokonane przez Modestyna.

D. 50,16,101,2 (*Modestinus libro nono differentiarum*): *Verum est „morbum” esse temporalem corporis inbecillitatem, „vitium” vero perpetuum corporis impedimentum, veluti si talum excussit: nam et luscus utique vitiosus est.*

MODESTINUS w księdze dziewiątej *Rozróżnień*: „[...] Słuszne jest, że «choroba» to chwilowa słabość ciała, zaś wada to trwały uszczerbek na ciele, jak na przykład jeśli ktoś złamał nogę w kostce albo stracił oko. Wszak i ślepy na jedno oko z pewnością <może być traktowany> jak <osoba> posiadająca wadę”.

3. *Vitia animi*

Edykt edylów kurulnych przewidywał przede wszystkim odpowiedzialność za wady fizyczne towaru (*vitia corporis*). Co najmniej od drugiej połowy II w. wyróżniano jednak także *vitia animi*, czyli defekty psychiczne niewolnika³¹. Pojęcie to pojawia się w tekście prawnika z tego okresu Venuleiusa:

D. 21,1,65,2 *Venuleius libro quinto actionum: pr. Animi potius quam corporis vitium est, veluti si ludos adsidue velit spectare aut tabulas pictas studiose intueatur, sive etiam mendax aut similibus vitiis teneatur.*

„VENULEIUS w księdze piątej monografii *O skargach*: «Jest to raczej wada umysłu niż ciała, jeśli na przykład, niewolnik ciągle pragnie oglądać widowiska lub niestrudzenie przypatruje się obrazom, jak również jeśli jest kłamcą, albo jest dotknięty podobnymi wadami»”.

Ulpian wyraźnie podkreśla, że termin *vitium* dotyczy wyłącznie ciała. Prawnik pisze jednak, że sprzedawca ponosi także odpowiedzialność za defekty psychiczne niewolnika (*vitia animi*), ale tylko wtedy, jeśli gwarantował nabywcy ich brak.

D. 21,1,4,3: [...] *Et videmur hoc iure uti, ut vitii morbique appellatio non videatur pertinere nisi ad corpora: animi autem vitium ita demum praestabit venditor, si promisit, si minus, non. Et ideo nominatim de errone et fugitivo excipitur: hoc enim animi vitium est, non corporis. Unde quidam iumenta pavida et calcitrosa morbo non esse adnumeranda dixerunt: animi enim, non corporis hoc vitium esse. 4. In summa si quidem animi tantum vitium est, redhiberi non potest, nisi si dictum est hoc abesse et non abest: ex empto tamen agi potest, si sciens id vitium animi reticuit: si autem corporis solius vitium est aut et corporis et animi mixtum vitium, redhibitio locum habebit.*

³¹ Zob. J.-J. Aubert, *Vitia animi: Tares mentales, psychologiques, caractérielles et intellectuelles des esclaves en droit Romain*, [w:] *I diritti degli altri in Grecia e a Roma*, eds. A. Maffi, L. Gagliardi, Sankt Augustin 2011, s. 236-248.

„3. [...] Przyjmujemy jednakże, że stosuje się zasadę, zgodnie z którą określenie «wada» i «choroba» odnoszą się wyłącznie do ciała. Sprzedawca będzie natomiast odpowiadał za defekt psychiczny tylko wtedy, jeśli zapewnił o jego braku. W przeciwnym wypadku – nie będzie. Z tego powodu czyni się <w edykcje> wyraźny wyjątek w odniesieniu do niewolników skłonnych do włóczęgostwa i ucieczek – jest to bowiem wada umysłu, a nie ciała. Dlatego niektórzy juryści twierdzą, że zwierzęta robocze, które są bojaźliwe czy narowiste, nie powinny być zaliczane do chorych, gdyż jest to wada umysłu, nie zaś ciała”.

Cytowane do tej pory źródła wymieniały trzy *vitia animi*: skłonność do zbiegostwa, włóczęgostwo oraz popełnienie przez niewolnika przestępstwa, za którym szła odpowiedzialność noksalna jego właściciela³².

Niewolnik, którego obciążała pierwsza przypadłość, określaną jest w źródłach terminem *servus fugitivus*³³. Domicjusz Ulpian podaje, jak pojęcie to rozumieli dwaj juryści – Ofilius oraz Caelius Sabinus:

D. 21,1,17,2 pr.: *Quid sit fugitivus, definit Ofilius: fugitivus est, qui extra domini domum fugae causa, quo se a domino celaret, mansit. 1. Caelius autem fugitivum esse ait eum, qui ea mente discedat, ne ad dominum redeat, tametsi mutato consilio ad eum revertatur: nemo enim tali peccato, inquit, paenitentia sua nocens esse desinit.*

„Ofilius określa, kto to jest «niewolnik skłonny do ucieczek». Skłonny do ucieczek jest niewolnik, który w wyniku ucieczki przebywał poza domem swojego właściciela po to, aby się przed nim ukryć. 1. Caelius Sabinus stwierdza zaś, że niewolnikiem mającym skłonność do ucieczek jest także ten, kto oddał się z takim zamiarem, aby nie wrócić do właściciela, nawet jeśli, zmieniawszy zdanie, powraca do niego”.

Drugą wadą była skłonność niewolnika do włóczęgostwa. Niewolnik obarczony taką wadą określaną jest w źródłach słowem *erro*³⁴. Oto jak pojęcie to rozumieli dwaj juryści Labeon oraz Ulpian.

³² Właściciel niewolnika ponosił odpowiedzialność za delikty popełnione przez swego niewolnika (kradzież, wyrządzenie szkody w cudzym majątku, zniewagę). Osoba poszkodowana mogła wtedy pozwać właściciela i uzyskać wyrok zasądający karę pieniężną. Właściciel mógł jednak uwolnić się od odpowiedzialności, jeśli wydał poszkodowanemu sprawcę czynu przez mancyzację (*noxae datio*). Odpowiedzialność noksalna podążała za sprawcą czynu zabronionego (G. 4,77: *Omnnes autem noxales actiones caput sequuntur*). Odpowiadał zatem ten, kto miał niewolnika w momencie popełnienia deliktu, ale ten, kto by właścicielem w momencie *litis contestatio*. W przypadku sprzedaży niewolnika edykt edylów kurulnych nakazywał powiadomić nabywcę o możliwej odpowiedzialności noksalnej. Jeśli sprzedawca nie uczynił tego, sprzedany niewolnik obciążony był wadą.

³³ Szerzej zob. G. Klingenberg, *Servus fugitivus*, [w:] *Corpus der Römischen Rechtsquellen zur Antiken Sklaverei* X,6, Stuttgart 2005; N. Donadio, *Sulla comparazione tra desertor e fugitivus, tra emansor ed erro in D. 49.16.4.14*, [w:] *Scritti in ricordo di B. Bonfiglio*, ed. E. Cantarella, Milano 2004, s. 137-177; G. Rizzelli, *Il fugitivus di D. 50,16,225 (Tryph. 1 disp)*, [w:] *Studi in onore di Antonino Metro*, ed. C. Russo Ruggeri, Milano 2010, s. 253-282.

³⁴ Szerzej na ten temat, zob. R. Gamauf, *Erro: Suche nach einem verschwundenen Sklaven. Eine Skizze zur Interpretationsgeschichte des ädilischen Edikts*, [w:] *Inter cives nec non peregrinos. Essays in honour of Boudewijn Sirks*, eds. J. Hallebeek, M. Schermaier, R. Fiori, E. Metzger, J.-P. Coriat, Göttingen 2014, s. 269-287; C. Carrasco García, *Fugitivus vel erro: del que huye aun estando presente y del que*

D. 21,1,17,14: *Erronem ita definit Labeo Pusillum fugitivum esse, et ex diverso fugitivum magnum erronem esse. Sed proprie erronem sic definimus: qui non quidem fugit, sed frequenter sine causa vagatur et temporibus in res nugatorias consumptis serius domum redit.*

„Labeo określa włóczęgę jako niewolnika mającego niewielką skłonność do uciezek, a z drugiej strony niewolnika skłonnego do uciezek jako wielkiego włóczęgę. We właściwym znaczeniu włóczęgę definiujemy jednak następująco: jest to ktoś, kto nie tyle ucieka, co często wałęsa się bez powodu i marnując czas na błażostki, wraca do domu zbyt późno”.

W dalszej części edyktu edylów kurulnych wymieniono kolejne *vitia animi*:

D. 21,1,21,1: *Item si quod mancipium capitalem fraudem admiserit, mortis conscientiae sibi causa quid fecerit, inve harenam depugnandi causa ad bestias intromissus fuerit, ea omnia in venditione pronuntianto: ex his enim causis iudicium dabimus. Hoc amplius si quis adversus ea sciens dolo malo vendidisse dicetur, iudicium dabimus.*

„Tak samo jeśli jakiś niewolnik popełnił przestępstwo zagrożone karą główną (karą śmierci), uczynił coś, aby pozbawić się życia lub został wysłany na arenę jako gladiator do walki z dzikimi zwierzętami, o tych wszystkich okolicznościach sprzedawcy winni informować przy sprzedaży. W tych bowiem okolicznościach udzielimy skargi”.

We fragmencie tym podano trzy kolejne wady, które sprzedawca winien podać do wiadomości: popełnienie przez niewolnika przestępstwa zagrożonego karą śmierci, usiłowanie samobójstwa³⁵ oraz skazanie go na walkę na arenie z dzikimi zwierzętami³⁶.

O kolejnej, siódmej już, wadzie wspominają dwa inne źródła. Marek Tuliusz Cynceron wymienia również inklinację niewolnika do kradzieży (*O powinnościach* 3,17,71)³⁷:

Nec vero in praediis solum ius civile ductum a natura malitiam fraudemque vindicat, sed etiam in mancipiorum venditione venditoris fraus omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium.

permanece pese a la ausencia. O de ladialectica voluntad-accion, [w:] *Seminarios Complutenses de Derecho Romano Revista Internacional de Derecho Romano y Tradicion Romanistica XXVIII*, eds. Ch. Baldus, J.-P. Coriat, W. Dajczak, G. Falcone, J. Iglesias-Redondo, T. Dalla Massara, T. Wallinga, Madrid 2015, s. 165-183.

³⁵ Szerzej na temat samobójstwa w prawie rzymskim, zob. J. Rominkiewicz, *Samobójstwo w prawie rzymskim*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2616, „Prawo. Studia Historycznoprawne” 2004, t. CCLXXXVIII, s. 49-79 (wraz z podaną tam literaturą).

³⁶ Na temat *damnatio ad bestias*, zob. D. Słapek, *Damnatio ad bestias w rozwoju venationes okresu schyłku republiki rzymskiej*, [w:] *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, H. Kowalski, Lublin 1996, s. 127-143; P. Kubiak, *Damnatio ad bestias i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*, Łódź 2014, s. 67-94 (wraz z podaną tam wcześniejszą literaturą).

³⁷ Por. Warron, *O gospodarstwie wiejskim* 2,10,5.

„Zresztą wyprowadzone z natury prawo cywilne karze zdradliwość i oszustwa nie tylko przy sprzedaży posiadłości ziemskich; niedopuszczalne jest też żadne podejście ze strony sprzedawcy przy zbywaniu niewolników. Kto bowiem musiał znać stan zdrowia niewolnika, jego skłonność do ucieczek i do kradzieży, ponosi odpowiedzialność na podstawie edyktu edylów”³⁸.

Potwierdzenie tej wiadomości znajdujemy także w cytowanym już wyżej dziele Warrona, który pisząc o nabyciu własności na niewolnikach, stwierdza (2,10,5):

In horum emptione solet accedere peculium aut excipi et stipulatio intercedere, sanum esse, furtis noxisque solutum;

„Przy ich sprzedaży jest w zwyczaju, że [powierzone im] *peculium* przypada [nabywcy], albo czynione jest zastrzeżenie i ma miejsce stypulacja [w której zbywca udziela gwarancji], że [niewolnik] jest zdrowy, nie popełnił kradzieży ani nie idzie za nim odpowiedzialność noksalna”.

W kontekście *vitia animi* należy wspomnieć o jeszcze jednej kwestii. Edykt edylów kurulnych zakazywał także w interesie nabywców sprzedaży niewolników przebywających od dawna w niewoli jako nowicjuszy. Domicjusz Ulpian radzi nabywcom kupować niewolników, którzy dostali się do niewoli stosunkowo niedawno, nie zostali jeszcze ukształtowani i nie nabrali złych przyzwyczajień³⁹.

D. 21, 1, 65,2 *Venuleius libro quinto actionum: Servus tam veterator quam novicius dici potest. Sed veteratorem non spatio serviendi, sed genere et causa aestimandum Caelius ait: nam quicumque ex Venalicio noviciorum emptus alicui ministerio praepositus sit,*

³⁸ Marcus Tullius Cicero, *Pisma filozoficzne*, t. 2. *O państwie, O prawach, O powinnościach, O cnotach*, przeł. W. Kornatowski, Warszawa 1960.

³⁹ D. 21,1,37: *Praecipiant aediles, ne veterator pro novicio veneat. Et hoc edictum Fallacis venditorum occurrit: ubique enim curant aediles, ne emptores a venditoribus circumveniantur. Ut ecce plerique solent mancipia, quae novicia non sunt, quasi novicia distrahere ad hoc, ut pluris vendant: praesumptum est enim ea mancipia, quae rudia sunt, simpliciora esse et ad ministeria aptiora et dociliora et ad omne ministerium habilia: trita vero mancipia et veterana difficile est reformare et ad suos mores formare. Quia igitur venaliciarii sciunt facile decurri ad noviciorum emptionem, idcirco interpolant veteratores et pro noviciis vendunt. Quod ne fiat, hoc edicto aediles denuntiant: et ideo si quid ignorante emptore ita venierit, redhibebitur.* – „Edyłowie nakazują, by nie sprzedawano niewolnika pozostającego długo w stanie niewoli jako takiego, który dopiero stał się niewolnikiem. Ten edykt przeciwdziała oszustwom ze strony sprzedawców. Edyłowie zawsze starają się bowiem o to, by nabywcy nie byli oszukiwani przez sprzedawców. Na przykład wielu z nich ma zwyczaj sprzedawać jako nowych niewolników takich, którzy wcale nie są niewolnikami od niedawna, w tym celu, aby uzyskać lepszą cenę. Przyjmuje się mianowicie, że ci niewolnicy, którzy nie są jeszcze ukształtowani, są bardziej otwarci, bardziej zdadni do służby i łatwiej się uczą, a także lepiej nadają się do wszelkiego rodzaju obowiązków. Trudno jest natomiast zmienić i wdrożyć do własnych zasad niewolników o utrwalonych nawykach i będących od dawna na służbie. W związku z tym, ponieważ handlarze niewolników wiedzą, że łatwo zostać nakłonionym do kupna nowych niewolników, dlatego fałszywie przedstawiają niewolników pozostających długo w stanie niewoli i sprzedają jako nowych. Edyłowie przestrzegają w swym edyktie, aby do tego nie dochodziło. Dlatego też, jeśli sprzedano jakiegoś niewolnika w ten sposób bez wiedzy nabywcy, będzie on podlegał zwrotowi”.

statim eum veteratorum numero esse: novicium autem non tirocinio animi, sed conditione servitutis intellegi. Nec ad rem pertinere, Latine sciat nec ne: nam ob id veteratorem esse, si liberalibus studiis eruditus sit.

„VENULEIUS w księdze piątej monografii *O skargach*: «2. Niewolnik może być określony <przy sprzedaży> jako doświadczony («stary») albo początkujący («nowy»). Caelius <Sabinus> stwierdza, że nie należy oceniać, że niewolnik jest doświadczony <tylko> na podstawie długości czasu, w którym przebywa w niewoli, ale z uwzględnieniem rodzaju jego zatrudnienia i sytuacji, w której się znajduje. Każdy bowiem niewolnik zakupiony z grupy początkujących, jeśli powierzy mu się określone zajęcie, zaliczany jest wkrótce do doświadczonych. Niewolnika nie uznaje się za początkującego nie z uwagi na nieukształtowany jeszcze charakter, ale w kontekście długości trwania stanu niewoli. Nie ma znaczenia, czy zna on łacinę, czy nie. Nie staje się też doświadczonym niewolnikiem z tego powodu, że zdobył wykształcenie w sztukach wyzwolonych»”.

4. Odpowiedzialność sprzedawcy

Z cytowanych wyżej fragmentów *Digestów Justyniańskich* wynika jednoznacznie, że gdy niewolnika sprzedano niezgodnie z postanowieniami edyktu, albo *venditor* nie dochował gwarancji udzielonych przy sprzedaży, zgodnie z edyktem edylowie kurulni udzielali nabywcy ochrony za pomocą *actio redhibitoria*⁴⁰, czyli skargi o rozwiązanie kontraktu kupna-sprzedaży. Pozwalała ona w ciągu 12 miesięcy od zawarcia umowy *emptio venditio* na odzyskanie zapłaconej ceny za zwrotem towaru. W przypadku fizycznych wad towaru edykt przewidywał też możliwość skorzystania w ciągu sześciu miesięcy z *actio quanti minoris*, czyli skargi o obniżenie ceny⁴¹.

O odpowiedzialności sprzedawcy z tytułu niedochowania udzielonych nabywcy gwarancji pisze też Gaius w swym *Komentarzu do edyktu edylów kurulnych*.

D. 21,1,18 pr. (*Gai. 1 ad edictum aedilium curulium*): *Si quid venditor de mancipio adfirmaverit idque non ita esse emptor queratur, aut redhibitorio aut aestimatorio (id est quanti minoris) iudicio agere potest: verbi gratia si constantem aut laboriosum aut curracem vigilacem esse, aut ex frugalitate sua peculium adquirentem adfirmaverit, et is ex diverso levis protervus desidiosus somniculosus piger tardus comesor inveniatur. Haec omnia videntur eo pertinere ne id quod adfirmaverit venditor amare ab eo exigatur, sed cum quodam temperamento, ut si forte constantem esse adfirmaverit, non*

⁴⁰ Szerzej zob. L. Manna, *op. cit.*; D. Cloud, *The Actio Redhibitoria: Puzzles and Tensions over Mental Defects and faults of Character from the Second Century BC to the Sixth Century AD*, [w:] Wolf Liebeschuetz *Reflected: Essays Presented by Colleagues, Friends and Pupils*, eds. J.F. Drinkwater, R.W.B. Salway, London 2007 („Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement XCI”), s. 67-76; L. d’Amati, *L’actio redhibitoria tra giurisprudenza romana e riflessione filosofica*, „Teoria e Storia Diritto Privato” 2016, vol. 9, s. 1-36.

⁴¹ Zob. É. von Jakab, *op. cit.*, s. 125-152.

exacta gravitas et constantia quasi a philosopho desideretur, et si laboriosum et vigilem adfirmaverit esse, non continuus labor per dies noctesque ab eo exigatur, sed haec omnia ex bono et aequo modice desiderentur. Idem et in ceteris quae venditor adfirmaverit intellegemus.

„GAIUS w księdze pierwszej *Komentarza do edyktu edylów kurulnych*: «Jeśli sprzedawca zapewnił o jakichś przymiotach niewolnika, a kupujący uskarża się, że to nie odpowiada rzeczywistości, może on wnieść skargę albo o rozwiązanie umowy, albo o oszacowanie (to znaczy o obniżenie ceny z powodu wad fizycznych). Na przykład jeśli <sprzedawca> zapewniał, że niewolnik ma mocny charakter albo jest pracowity albo energiczny czy też uważny, albo że dzięki swej gospodarności gromadzi odrębny majątek, a on – przeciwnie – okazuje się lekkomyślny, bezczelny, bez inicjatywy, ospały, leniwy, tępy i żarłoczny. Uważa się, że te wszystkie właściwości ujmowane są w taki sposób, by zapewnień sprzedawcy nie wymagano od niego w sposób rygorystyczny, lecz z pewnym umiarem. Na przykład jeśli zapewnił, że niewolnik ma mocny charakter, nie żąda się tak doskonałej siły charakteru i niezłomności, jaka cechuje filozofa, jeśli zaś zapewnił, że jest pracowity i uważny, nie wymaga się od niego nieustannej pracy dniami i nocami, ale tych wszystkich właściwości oczekuje się w ograniczonym zakresie zgodnie z zasadami dobra i słuszności. W taki sam sposób będziemy rozumieć także inne zapewnienia sprzedawcy»”.

Domicjusz Ulpian jednoznacznie stwierdza, że jeśli jedyną wadą sprzedanego niewolnika było *vitium animi*, nie dawało to podstawy do rozwiązania umowy, jeśli sprzedawca nie zapewnił nabywcy o braku takiej wady. Zatajenie przez tego pierwszego jakiegóż wady umysłu skutkowało objęciem nabywcy ochroną za pomocą *actio empti*. Umowa mogła być rozwiązana w dwóch przypadkach: jeśli niewolnik posiadał wadę ciała albo obciążała go zarówno wada ciała, jak i umysłu⁴².

Zdaniem Papiniana *actio redhibitoria* nie miała zastosowania, jeśli zbywca dopełnił wszelkich wymogów przewidzianych w edykcji, a sprzedany niewolnik, który wcześniej nie uciekał, zbiegł od nabywcy⁴³.

⁴² D. 21,1,4,4: *In summa si quidem animi tantum vitium est, redhiberi non potest, nisi si dictum est hoc abesse et non abest: ex empto tamen agi potest, si sciens id vitium reticuit: si autem corporis solius vitium est aut et corporis et animi mixtum vitium, redhibitio locus habebit.* – „Podsumowując, jeżeli jedyną wadą <sprzedawanego niewolnika> jest wada <jego umysłu>, umowa nie może być rozwiązana, chyba że oświadczone, że nie ma danej wady, a w <rzeczywistości> wystąpiła ona. Można jednak wnieść skargę z tytułu kupna w przypadku, gdy sprzedawca świadomie zataił wadę umysłu. Jeśli natomiast jedyną wadą jest wada ciała albo istnieje łączna wada ciała i umysłu, będzie można rozwiązać umowę”.

⁴³ D. 21,1,54 PAPINIANUS *libro quarto responsorium: Actioni redhibitoriae non est locus, si mancipium bonis condicionibus emptum fugerit, quod ante non fugerat.* – „PAPINIANUS w księdze czwartej *Odpowiedzi prawnych*: «Skarga o rozwiązanie kontraktu nie ma zastosowania, jeśli uciekł niewolnik kupiony po rzetelnym wypełnieniu przez sprzedawcę wszystkich wymogów edyktu, który nigdy przedtem nie uciekał»”. Podobny problem rozwiązał też Paulus: D. 21,1,58,2 (*Paulus libro quinto 5 responsorum*): *servum dupla emi, qui rebus ablatis fugit: mox inventus praesentibus honestis viris interrogatus, an et in domo venditoris fugisset, respondit fugisse. Quaero, an standum sit responso servi. Paulus respondit: si ei alia indicia prioris fugae non deficient, tunc etiam servi responso credendum.* – „PAULUS

Prawnicy rzymscy wymieniają też *vitia animi*, które nie dawały podstawy do skorzystania z *actio redhibitoria*. Do grupy tej należało oddawanie się w przeszłości przez niewolnika w świątyniach ekstatycznym praktykom religijnym czy trudnienie się przepowiedniami. Gdyby jednak niewolnik nadal trwał przy tych praktykach, to tego rodzaju *vitia animi* skutkowały, zdaniem Vivianusa, udzieleniem nabywcy ochrony za pomocą *actio empti*.

D. 21,1,10: *Idem Vivianus ait, quamvis aliquando quis circa fana bacchatus sit et responsa reddiderit, tamen, si nunc hoc non faciat, nullum vitium esse. neque eo nomine, quod aliquando id fecit, actio est, sicuti si aliquando febrem habuit: ceterum si nihilo minus permaneret in eo vitio, ut circa fana bacchari soleret et quasi demens responsa daret, etiamsi per luxuriam id factum est, vitium tamen esse, sed vitium animi, non corporis, ideoque redhiberi non posse, quoniam aediles de corporalibus vitiis loquuntur: attamen ex empto actionem admittit. Idem dicit etiam in his, qui praeter modum timidi cupidi avarique sunt aut iracundi*

„Vivianus twierdzi też, że chociaż niewolnik oddawał się niegdyś przy świątyniach ekstatycznym praktykom religijnym i przepowiadał przyszłość, to jednak jeśli teraz już tego nie robi, nie ma tu żadnej wady. Nie przysługuje też z tytułu tego, co robił kiedyś, żadna skarga, tak samo jak <nie przysługuje> wtedy, kiedy miał gorączkę. Gdyby wszakże, przeciwnie, nadal trwał przy tej wadzie, w taki sposób, że miałby zwyczaj oddawać się przy świątyniach ekstatycznym praktykom religijnym i niczym szaleniem wypowiadać wróżby – chociaż miało to miejsce z powodu braku umiaru – jest to jednak wada, ale wada umysłu, a nie ciała. Dlatego nie można tu rozwiązać kontraktu kupna-sprzedaży, ponieważ edytlowie mówią o wadach fizycznych. <Vivianus> dopuszcza jednak skargę z tytułu kupna”.

Skarga ta, zdaniem tego prawnika, miała także zastosowanie w przypadku, kiedy nabywcy wydano niewolników:

D. 21,1,11 [...] *qui praeter modum timidi cupidi avarique sunt aut iracundi.* –

„[...] którzy są ponad miarę lękliwi, chciwi, skąpi czy skorzy do gniewu”.

Paulus dodaje do tej grupy jeszcze jedną kategorię.

Paul. 1 ed. aed. cur., D. 21,1,2: Vel melancholici.

„PAULUS w księdze pierwszej *Komentarza do edyktu edylów kurulnych*: «albo mają usposobienie zbyt melancholijne (łatwo popadają w depresję)»⁴⁴.

w księdze piątej *Odpowiedzi prawnych*: «Kupiłem niewolnika, zawierając zarazem <ze sprzedawcą> stypulację opiewającą na podwójną wartość niewolnika, który następnie ukradł mi rzeczy i uciekł. Wkrótce został schwyty i w obecności powszechnie szanowanych osób zapytano go, czy uciekał także, gdy należał do majątku sprzedawcy (był w domu sprzedawcy). Odpowiedział, że uciekał. Paulus udzielił odpowiedzi, że jeśli istnieją również inne dowody potwierdzające wcześniejszą ucieczkę, należy dać wiarę jego odpowiedzi».

⁴⁴ Szerzej na ten temat zob. E. Parlamento, „*Servus melancholicus*”. I „*vitia animi*” nella giurisprudenza classica, „*Rivista di diritto romano*” 2001, vol. 1, s. 1-20.

Gaius uwzględnił jeszcze kilka innych kategorii niewolników, przy czym większość wad ma tu charakter cielesny:

Gai. 1 ed. aed. cur., D. 21,1,3: vel protervi vel gibberosi vel curvi vel pruriginosi vel scabiosi, item muti et surdi;

„Gaius w księdze pierwszej *Komentarza do edyktu edylów kurulnych*: «czy też są bezczelni, garbaci, pokrzywieni, cierpią na chorobę skóry albo na świerzb. Tak samo jeśli są niemi albo głusi»”.

Jako podsumowanie tego wątku umieszczono w *Digestach Justyniańskich* następujący fragment Ulpiana:

D. 21,1,4, pr.- 3: Ob quae vitia negat redhibitionem esse, ex empto dat actionem. Sed si vitium corporis usque ad animum penetrat, forte si propter febrem loquantur aliena, vel qui per vicos more insanorum deridenda loquantur, in quos id animi vitium ex corporis vitio accidit, redhiberi posse. 2. Item aleatores et vinarios non contineri edicto quosdam respondisse Pomponius ait, quemadmodum nec gulosos nec impostores aut mendaces aut litigiosos. 3. Idem Pomponius ait, quamvis non valide sapientem servum venditor praestare debeat, tamen, si ita fatuum vel morionem vendiderit, ut in eo usus nullus sit, videri vitium.

„<Viavianus> stwierdza, że z powodu tych wad nie przysługuje skarga o rozwiązanie umowy, ale udziela skargi z tytułu kupna. 1. Jeśli jednak wada fizyczna przenika aż do sfery psychicznej, na przykład jeśli <niewolnicy> w gorączce mówią niedorzeczności albo włączając się po mieście, gadają na pośmiewisko niczym obłąkani, to w przypadkach, gdy defekt umysłu wynika z defektu ciała, można <według Viavianusa> rozwiązać umowę kupna-sprzedaży. 2. Pomponius podaje, że są tacy <juryści>, którzy orzekli, iż edykt ten nie odnosi się do hazardzistów i nałogowych pijaków ani do żarłoków, oszustów, kłamców czy pieniaczy. 3. Pomponius stwierdza też, że chociaż sprzedawca nie musi świadczyć szczególnie rozumnego niewolnika, to jednak, jeśli sprzedał kogoś tak głupiego i ograniczonego, że nie ma z niego żadnego pożytku, uważa się, że mamy do czynienia z wadą”.

Ochrona udzielana była nabywcy tylko wówczas, jeśli wada lub choroba były wyraźnie dostrzegalne⁴⁵.

⁴⁵ D. 21,1,6 Ulpianus: *Si intellegatur vitium morbusve mancipii (ut plerumque signis quibusdam solent demonstrare vitia), potest dici edictum cessare: hoc enim tantum intuendum est, ne emptor decipiatur.* – „Jeśli wada lub choroba niewolnika nie są zauważalne (jako że w praktyce wady uwidaczniają się zwykle w jakichś oznakach zewnętrznych), można stwierdzić, że edyktu się nie stosuje. Należy bowiem mieć na względzie jedynie to, aby kupujący nie był oszukany”.

5. Odpowiedzialność nabywcy

Juryści rzymscy piszą także o odpowiedzialności nabywcy za *vitia animi*. Zdarzało się, że w przypadku rezygnacji z niewolnika, który posiadał jakieś *morbi* albo *vitia*, w okresie, kiedy przebywał on u nabywcy, mogły zajść różne okoliczności, które wywarły trwałe wpływy na jego pogorszenie⁴⁶. Pogorszenie stanu niewolnika mogło wynikać np. z wykorzystania seksualnego albo aktów okrucieństwa, jakich dopuścił się nabywca, które spowodowały pojawienie się u niewolnika skłonności do ucieczek⁴⁷. Ulpian pisze, że nabywca ponosił także odpowiedzialność, kiedy niewolnik, na skutek przebywania u nabywcy w złym towarzystwie, nabrał złych skłonności⁴⁸.

Zbywca w razie pogorszenia niewolnika, którego wydał wcześniej nabywcy, mógł liczyć na odszkodowanie. Jeśli zwrotu niewolnika dokonano bez postępowania sądowego, zbywca miał prawo skorzystać z *actio empti*, podstawowej skargi chroniącej jego interes w umowie kupna-sprzedaży⁴⁹.

Zakończenie

Actio redhibitoria, której poświęcony został pierwszy tytuł 21. księgi *Digestów Justyniańskich*, stosowana była przede wszystkim w przypadku chorób i wad cielesnych niewolnika, będącego przedmiotem umowy kupna-sprzedaży. Prawnicy okresu klasycznego zwrócili jednak uwagę na fakt, że niewolnicy mogli być

⁴⁶ D. 21,1,25 pr.: *Aediles etiam hoc praestare emptorem volunt, si in aliquo deterior factus sit servus, sed ita demum, si post venditionem traditionemque factus sit: ceterum si ante fuit, non pertinet ad hoc iudicium quod ante factum est.* – „Edyłowie chcą również, by kupujący ponosił odpowiedzialność, jeśli stan niewolnika pogorszył się w jakimś aspekcie, ale tylko wówczas, gdy doszło do tego po dokonaniu sprzedaży i po wydaniu (przekazaniu) niewolnika <kupującemu>”.

⁴⁷ D. 21,1,23 pr.: *Cum autem redhibitio fit, si deterius mancipium sive animo sive corpore ab emptore factum est, praestabit emptor venditori, ut puta si stupratum sit aut saevitia emptoris fugitivum esse coeperit [...].* – „A zatem gdy dochodzi do zwrotu, nabywca będzie odpowiadał wobec sprzedawcy, jeśli spowodował pogorszenie stanu niewolnika czy to pod względem psychicznym, czy fizycznym, na przykład jeśli niewolnik stał się ofiarą przemocy seksualnej albo z powodu okrucieństwa kupującego nabrał skłonności do ucieczek”.

⁴⁸ D. 21,1,25,6 (Ulp. 1 *ad edictum aedilium curulium*): *Hoc autem, quod deterior factus est servus, non solum ad corpus, sed etiam ad animi vitia referendum est, ut puta si imitatione conservorum apud emptorem talis factus est, aleator forte vel vinarius vel erro evasit.* – „Faktu pogorszenia stanu niewolnika nie należy zaś odnosić tylko do ciała, lecz także do wad charakteru, na przykład wtedy, gdy u kupującego, naśladowując innych jego niewolników, zmienił się na niekorzyść i stał się przykładowo hazardzistą, pijakiem czy włóczęgą”.

⁴⁹ D. 21,1,23 pr.: *et ideo, inquit Pomponius, ut ex quacumque causa deterius factum sit, id arbitrio iudicis aestimetur et venditori praestetur. Quod si sine iudice homo redhibitus sit, reliqua autem quae diximus nolit emptor reddere, sufficiat venditori ex vendito actio.* – „Prowadzi to do tego, jak stwierdza Pomponius, iż bez względu na to z jakiego powodu stan niewolnika się pogorszył, wartość pogorszenia zostaje oszacowana według uznania sędziego i przyznaje się ją sprzedawcy <jako odszkodowanie>. Jeśli zaś niewolnik został zwrócony bez postępowania sądowego, a kupujący nie chce świadczyć pozostałych należności, o których była mowa, sprzedawcy przysługuje skarga z tytułu sprzedaży”.

dotknięci również *vitia animi*, czyli różnego rodzaju defektami psychicznymi. Należały do nich przede wszystkim: skłonność do zbiegostwa i włóczęgostwa, popełnienie przez niewolnika przestępstwa, za którym szła odpowiedzialność noksalna jego właściciela, oraz występku zagrożonego karą śmierci, skazanie niewolnika na walkę na arenie z dzikimi zwierzętami, jego skłonności samobójcze oraz inklinacje do popełniania kradzieży. Rozszerzeniem katalogu *vitia*, będących podstawą odpowiedzialności sprzedawcy, zainteresowani byli szczególnie nabywcy. Stopniowe uwzględnienie w klauzulach gwarancyjnych dodawanych do umowy kupna-sprzedaży również *vitia animi*, których często nie sposób było dostrzec nawet przy dokładnym zapoznaniu się z towarem, pozwoliło niewątpliwie zmniejszyć ryzyko nabywcy związane z każdą taką transakcją.

Bibliografia

- d'Amati L., *L'actio redhibitoria tra giurisprudenza romana e riflessione filosofica*, „Teoria e Storia Diritto Privato” 2016, vol. 9.
- Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, przeł. D. Gromska, Warszawa 2007.
- Aubert J.-J., *Vitia animi: Tares mentales, psychologiques, caractérielles et intellectuelles des esclaves en droit Romain*, [w:] *I diritti degli altri in Grecia e a Roma*, eds. A. Maffi, L. Gagliardi, Sankt Augustin 2011.
- Buckland W.W., *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1908.
- Camodeca G., *L'archivio puteolano dei Sulpicii*, Napoli 1992.
- Camodeca G., *Tabulae Herculaneenses. Edizione e commento*, Roma 2017.
- Carrasco García C., *Fugitivus vel erro: del que huye aun estando presente y del que permanece pese a la ausencia. O de ladialectica voluntad-accion*, [w:] *Seminarios Complutenses de Derecho Romano Revista Internacional de Derecho Romano y Tradicion Romanistica XXVIII*, eds. Ch. Baldus, J.-P. Coriat, W. Dajczak, G. Falcone, J. Iglesias-Redondo, T. dalla Massara, T. Wallinga, Madrid 2015.
- Chevreau E., *L'édit des édiles curules: un droit des marchés avant la lettre?*, [w:] *Agoranomes et édiles. Institutions des marchés antiques*, textes réunis par L. Capdetrey, C. Hase-nohr, Paris 2012.
- Chodań K., *Sprzedaż niewolników w świetle edyktu „De mancipiis vendundis”*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 3063, „Prawo. Studia Historycznoprawne” 2008, t. CCCV.
- Cloud D., *The Actio Redhibitoria: Puzzles and Tensions over Mental Defects and faults of Character from the Second Century BC to the Sixth Century AD*, [w:] *Wolf Liebeschuetz Reflected: Essays Presented by Colleagues, Friends and Pupils*, eds. J.F. Drinkwater, R.W.B. Salway, London 2007 („Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement XCI”).
- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, t. 4 (ks. 20-27), red. T. Palmirski, przeł. K. Hilman et alii, Kraków 2014.

- Donadio D., *Responsabilità del venditore per i vizi della 'res empta': a proposito di D. 19.1.13.1 (Ulp. 32 ad ed.)*, „Index” 2005, vol. 33.
- Donadio N., *Sulla comparazione tra desertor e fugitivus, tra emansor ed erro in D. 49.16.4.14*, [w:] *Scritti in ricordo di B. Bonfiglio*, ed. E. Cantarella, Milano 2004.
- Encyclopedia of the History of Classical Archaeology*, ed. N. Thomson de Grummond, London 1996.
- Gamauf R., *Erro: Suche nach einem verschwundenen Sklaven. Eine Skizze zur Interpretationsgeschichte des ädilizischen Edikts*, [w:] *Inter cives necnon peregrinos. Essays in honour of Boudewijn Sirks*, eds. J. Hallebeek, M. Schermaier, R. Fiori, E. Metzger, J.-P. Coriat, Göttingen 2014.
- Impallomeni G., *L'editto degli edili curuli*, Padova 1955.
- Jakab von É., *„Paedicere” und „cavere” beim Marktkauf. Sachmängel im griechischen und römischen Recht*, München 1997.
- Klingenberg G., *Servus fugitivus*, [w:] *Corpus der Römischen Rechtsquellen zur Antiken Sklaverei X,6*, Stuttgart 2005.
- Kubiak P., *Damnatio ad bestias i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*, Łódź 2014.
- Kudlien F., *Empticius servus. Bemerkungen zum antiken Sklavenmarkt*, „Historia” 1986, t. 35.
- Manna L., *„Actio redhibitoria” e responsabilità per i vizi della cosa nell'editto „de mancipiis vendundis”*, Milano 1994.
- Marcjalis, *Epigramy*, przeł. S. Kołodziejczyk, Warszawa 1988.
- Marcus Tullius Cicero, *Pisma filozoficzne*, t. 2. *O państwie, O prawach, O powinnościach, O cnotach*, przeł. T. Kornatowski, Warszawa 1960.
- Ortu R., *'Aiunt aediles...'* *Dichiarazioni del venditore e vizi della cosa venduta nell'editto 'de mancipiis emundis vendundis'*, Torino 2008.
- Parlamento E., *„Servus melancholicus”. I „vitia animi” nella giurisprudenza classica*, „Rivista di diritto romano” 2001, vol. 1.
- Perl G., *Zu Varros „instrumentum vocale”*, „Klio” 1977, vol. 59/2.
- Pólay E., *Verträge auf Wachstafeln aus dem römischen Dakien*, „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung” 1982, vol. II.14.
- Plutarch, *Moralia. Wybór*, t. 1, tłum. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1977.
- Rizzelli G., *Il fugitivus di D. 50,16,225 (Tryph. 1 disp)*, [w:] *Studi in onore di Antonino Metro*, ed. C. Russo Ruggeri, Milano 2010.
- Rominkiewicz J., *Samobójstwo w prawie rzymskim*, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2616, „Prawo. Studia Historycznoprawne” 2004, vol. CCLXXXVIII.
- Sambrian T., *La mancipatio nei trittici della Transilvania*, „Diritto @ Storia” 2005, vol. 4, <http://www.dirittoestoria.it/4/TradizioneRomana/SambrianMancipatiotritticiTransilvania.htm>.

- Słapek D., *Damnatio ad bestias w rozwoju venationes okresu schyłku republiki rzymskiej*, [w:] *Kara śmierci w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, H. Kowalski, Lublin 1966.
- Tarwacka A., *Czym się różni choroba od przypadłości; a także jakie znaczenie miały te słowa w edykcje edylów; oraz czy eunuch i bezpłodna kobieta podlegają zwrotowi; różne opinie na ten temat – Aulus Gellius, ‘Noce attyckie’ 4,2. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2013, t. 13/1.
- Tarwacka A., *Obrócić prawo w żart. Instytucje prawne w zbiorze dowcipów „Philogelos”*, Warszawa 2016.
- Tarwacka A., *O jakich niewolnikach i z jakiego powodu jurysta Caelius Sabinus napisał, że zwykło się ich sprzedawać w czapkach; oraz jacy niewolnicy byli zgodnie ze zwyczajem przodków sprzedawani pod koroną; także co oznacza samo „pod koroną” – Aulus Gellius, ‘Noce attyckie’ 6,4. Tekst – tłumaczenie – komentarz*, „Zeszyty Prawnicze” 2013, vol. 13/2.
- Tomlin R.S.O., *The Girl in Question. A New Text from Roman London*, „Britannia” 2003, vol. 34.
- Urbanik J., *P. Cairo Masp. I 67120 recto and the Liability for Latent Defects in the Late Antique Slave Sales: or Back to ‘Epaphe’*, „Journal of Juristic Papyrology” 2012, vol. 50.
- Urbanik J., *Tabliczki Sulpicjuszy i rzymska praktyka prawna*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1999, t. 51, z. 1-2.
- Vincent H., *Le droit des édiles. Étude historique et économique des prescriptions édiliciennes sur la vente et la garantie*, Paris 1922.
- Zimmermann R., *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996.

